

Edmund S. J a r m u s i k. *Katolickiej Kostiel w Bielorusii w godi wtoroj mirowoj wojny (1939-1945)*. Grodno 2002 ss. 239; t e n ż e. *Katolickiej Kostiel w Bielarusi w 1945-1990 godach*. Grodno 2006 ss. 567.

Do rzadkości należą wciąż prace historyczne poświęcone Kościołowi katolickiemu w byłym ZSRS, oparte na źródłach postsowieckich, pisane przez miejscowych autorów. Pierwsze ukazały się na Litwie i na Białorusi, gdzie Kościół ten miał największą liczbę wiernych, a zarazem był zupełnie inaczej traktowany przez władze sowieckie. Jeśli np. w Litewskiej SRS tolerowały one, choć z różnego rodzaju ograniczeniami, istnienie hierarchii kościelnej, niewielkie liczebnie seminarium duchowne i dawną strukturę duszpasterską, to w Białoruskiej SRS, gdzie według oficjalnych spisów ludności było ponad pół miliona katolików, dopuszczały istnienie zaledwie kilkudziesięciu parafii (z dawnych ponad 400) i aż czasów tzw. pierestrojki w końcu lat 80. nie godziły się na dopływ młodszego pokolenia księży. Na Litwie istnieje już dość bogata literatura poświęcona historii Kościoła katolickiego w czasach władzy sowieckiej¹. Na Białorusi dopiero ostatnio ukazały się pierwsze źródłowe publikacje na temat tego Kościoła. Są to wymienione wyżej prace E. Jarmusika. Ich Autor jest wykładowcą Państwowego Uniwersytetu w Grodnie i specjalizuje się w problematyce dotyczącej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego na Białorusi.

Pierwsza z wymienionych wyżej prac: *Katolickiej Kostiel w Bielorusii w godi wtoroj mirowoj wojny (1939-1945)*, ukazała się wprawdzie już przed czterema laty, lecz warto ją zaanonsować, gdyż jest to nadal publikacja pionierska i dotychczas nie ukazała się inna praca na podobny temat. Składa się z ośmiu rozdziałów. Poprzedza je kilkustronicowy wstęp i podobnej objętości omówienie źródeł. Autor korzystał z dokumentacji w głównych archiwach obwodu grodzieńskiego, gdzie istnieje największa, licząca ponad 300 tys. społeczność katolicka; z Narodowego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku, a częściowo i z innych archiwów, spoza Białorusi (jak np. Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie). Wykorzystał także źródła publikowane, a niekiedy prasę z okresu okupacji sowieckiej (1941) i niemieckiej (białoruską) z lat 1942-1944. Sięgał również do publikowanych źródeł polskich.

Autor omawia kolejno następujące zagadnienia: politykę i działania władz sowieckich wobec Kościoła katolickiego na terenach północno-wschodnich II RP, zajętych przez Związek Sowiecki po 17 września 1939 r. i po kilku tygodniach wcielonych do tego państwa jako tzw. Zachodnia Białoruś, w tym metody walki z religią; postawy duchowieństwa polskiego w tym okresie (wrzesień 1939- czerwiec 1941) wobec władz sowieckich oraz antysowieckiej konspiracji polskiej; stosunek okupacyjnych władz niemieckich do Kościoła katolickiego na wspomnianych terenach w latach

¹ Por. Irena M i k l a s i e w i c z. *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944-1965*. Warszawa 2001 s. 205-212. Autorka jest Polką, urodzoną i mieszkającą w Wilnie.

1941-1944; działania władz kościelnych i duchowieństwa polskiego pod okupacją niemiecką na terenach Białorusi za przedwojenną granicą wschodnią; próbę białorusyzacji Kościoła katolickiego, podjętą przez grupę świeckich i duchownych działaczy białoruskich, realizowaną z pomocą władz niemieckich; udział księży polskich w antyniemieckiej konspiracji na stanowiskach kapelanów Armii Krajowej; represje władz sowieckich wobec duchowieństwa polskiego po powtórnym zajęciu terenów wschodnich II RP przez Armię Czerwoną latem 1944 r.

W ramach wyszczególnionych zagadnień ogólnych analizowane są zagadnienia bardziej szczegółowe, np. tzw. wschodnia misja Watykanu na Białorusi sowieckiej okupowanej przez Niemców, kościelna działalność charytatywna i pomoc ludności żydowskiej. Wszystkie te zagadnienia bezpośrednio i pośrednio dotyczą ludności polskiej.

Książka zawiera aneks w postaci 42 nieznanych dotychczas dokumentów archiwalnych z archiwów postsowieckich. Są to różnego rodzaju rozporządzenia lub relacje władz sowieckich i niemieckich z lat 1939-1944, dotyczące duchowieństwa polskiego oraz Kościoła katolickiego na okupowanych terenach II RP. Stanowią one interesujące i cenne uzupełnienie treści książki. Publikacja ma charakter źródłowy i to decyduje o jej dużej wartości poznawczej. Autor korzysta bowiem z dokumentacji do niedawna całkowicie niedostępnej i tajnej.

W tekście swojej pracy posługuje się licznymi i obszernymi cytatai z źródeł archiwalnych, co pomaga lepiej zrozumieć cele i specyfikę polityki sowieckiej i niemieckiej wobec Kościoła katolickiego oraz ludności polskiej i białoruskiej. Konsultowana literatura przedmiotu – w języku rosyjskim, białoruskim, polskim i innym – liczy sto pozycji.

Omawiana praca przedstawia szczególnie dramatyczny okres w najnowszych dziejach Kościoła katolickiego i ludności polskiej na terenach północno-wschodnich II, a częściowo i I Rzeczypospolitej, który jest wciąż mało znany. Wynika to z trwającego przez ponad pół wieku braku swobody badań w PRL i braku dostępu do źródeł archiwalnych na Wschodzie. Dla polskich historyków są one zresztą wciąż trudno dostępne, a niekiedy w ogóle niedostępne. Autor, jako miejscowy pracownik naukowy, mógł z nich korzystać. W literaturze przedmiotu omawiana praca stanowi novum, które powinno wzbudzić zainteresowanie polskich historyków i czytelników.

Zastrzeżenia czytelnika polskiego budzi niekiedy terminologia, jakiej używa Autor. Stosuje on bowiem wprowadzone przez władze sowieckie i nadal utrzymywane określenie „Zachodnia Białoruś” w odniesieniu do północno-wschodniego polskiego terytorium państwowego, okupowanego przez ZSRS po 17 września 1939 r. Termin ten nie ma żadnego geograficznego uzasadnienia. Wprowadziły go władze sowieckie dla swoich celów politycznych i propagandowych. ZSRS zajął w 1939 r. 51% terytorium Polski i wcielił je do tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy. Do tzw. Zachodniej Białorusi została wówczas włączona wielka część Mazowsza. Jej granice sięgały do Małkini, leżącej 60 km od Warszawy (granica na rzece Bug) i do przedmieść Ostrołęki.

Nie do przyjęcia jest także określenie „wyswobodzona Białoruś” (tytuł rozdz. 8 i jego treść). Została ona wprawdzie wyzwolona spod okupacji niemieckiej, lecz natychmiast poddana bezwzględny, represyjny i niszczący ją pod każdym

względem, jeśli chodzi o tereny II RP, działaniom władz sowieckich. Polegały one na stosowaniu terroru wobec żołnierzy Armii Krajowej i ludności miejscowej, nowej fali deportacji w głąb ZSRS pewnych grup ludności polskiej oraz na wprowadzeniu kolektywizacji za pomocą zastraszenia i terroru. Zniszczyła ona nieodwracalnie odwieczną strukturę społeczną i ekonomiczną na zajętych ziemiach oraz wszelkie dawne instytucje kulturalne, w tym szczególnie religijne. Sam Autor pokazuje to zresztą w tym właśnie rozdziale, zatytułowanym *Kościół w oswobodzonej Białorusi*.

Nie do przyjęcia jest z powyższych względów tytuł książki. Jego brzmienie: *Kościół katolicki na Białorusi w latach drugiej wojny światowej (1939-1945)*. Białystok, Łomża, Brześć n. Bugiem i całe tereny północno-wschodnie II RP, które znalazły się pod okupacją sowiecką po 17 września 1939 r., nie należały do Białorusi. Właściwy tytuł mógłby brzmieć: „Kościół katolicki w zaborze sowieckim i pod okupacją niemiecką na terenach północno-wschodnich Polski w latach II wojny światowej (1939-1945)”. Z takim jego sformułowaniem Autor miałby jednak duże kłopoty na Białorusi, gdzie w każdym większym mieście i miasteczku jest ulica o nazwie „17 Września”, tak złowrogiej dla Polaków.

Zastrzeżenia budzi niekiedy terminologia dotycząca spraw religijnych i kościelnych. W odniesieniu do Stolicy Apostolskiej nie stosuje się w języku rosyjskim czy białoruskim określenia „papskiej prestoni” (s. 117), lecz „Swiatyj Prestoł”. W streszczeniu książki w języku angielskim spotykamy dziwne określenie Kościoła katolickiego: „Catholic Cathedra”, zamiast „Catholic Church”. Pomimo krytycznych uwag książka Edmunda Jarmusika jest bardzo interesującym przyczynkiem do historii Kościoła katolickiego w czasie II wojny światowej na ziemiach, których dotyczy.

Ostatnio ukazała się kolejna publikacja tego Autora, również poświęcona Kościołowi katolickiemu na Białorusi, lecz w okresie powojennym, zatytułowana *Katolickij Kostiel w Bielarusi w 1945-1990 godach*. Składa się z pięciu obszernych rozdziałów. Autor omawia w nich kolejno działalność Kościoła katolickiego na Białorusi w niezwykle ciężkiej i groźnej dla niego sytuacji, w jakiej znalazł się po włączeniu terenów północno-wschodnich II RP do ZSRS, represyjną politykę władz sowieckich wobec duchowieństwa katolickiego i jego losy, rolę katolików świeckich w obronie i zachowaniu życia religijnego, antyreligijną politykę władz sowieckich w stosunku do Kościoła katolickiego, zainteresowanie Stolicy Apostolskiej Kościołem na Białorusi oraz jego kontakty z Kościołem na Litwie i w Polsce. Naświetlona została także kwestia relacji między Kościołem katolickim i Cerkwią prawosławną na Białorusi.

Autor korzysta z bardzo bogatej dokumentacji źródłowej z czasów sowieckich i z równie bogatej literatury, w tym szczególnie polskiej, jeśli chodzi o końcowy okres istnienia ZSRS. Trafnie analizuje działania władz sowieckich, zmierzające do likwidacji życia religijnego, i ich osiągnięcia w tej dziedzinie, a także samoobronę Kościoła. W tej ostatniej sprawie informacje Autora są szczególnie interesujące. Dowiadujemy się z nich np. o istnieniu niezarejestrowanych grup katolików za przedwojenną granicą Polski, liczących setki osób, i o ich staraniach w latach 50. i 60., nieskutecznych zresztą, o rejestrację domu modlitwy czy duszpasterza. Tak było w Homlu, Bobrujsku, Słucku, Mohylewie i gdzie indziej. Rozdział III, poświęcony religijnej aktywności katolików świeckich (s. 180-242), stanowi najbardziej interesującą część omawianej pracy.

Podobnie jak w pierwszej z omawianych publikacji i w tym wypadku po tekście znajduje się obszerny aneks w postaci aż 73 dokumentów z archiwów postsowieckich. Są to różnego rodzaju rozporządzenia, informacje i relacje władz wyznaniowych i innych z lat 1944-1981, dotyczące Kościoła na Białorusi, a niekiedy podania wiernych kierowane do władz w sprawach religijnych. W końcowej części książki Autor zamieścił 56 tabel dotyczących Kościoła i życia religijnego na Białorusi. Zawierają one sporządzone przez władze wyznaniowe szczegółowe wykazy kościołów, gmin religijnych, księży i wiernych oraz praktyk religijnych w poszczególnych obwodach, rejonach i w stolicy republiki, Mińsku, w latach 1945-1981. Ilustrują one niszczyielskie działania władz, polegające np. na zamykaniu kościołów, ale także trwanie życia religijnego pomimo tych działań. Bardzo interesujące są szczegółowe dane liczbowe chrztów, zawieranych w kościele ślubów i pogrzebów religijnych oraz obliczenia ukazujące, jaki odsetek stanowiły one w różnych obwodach w stosunku do ogólnej liczby urodzeń, ślubów i pogrzebów czysto świeckich. Dotyczą one ludności katolickiej i prawosławnej. Aneksy i tabele liczą ogółem 164 strony i stanowią aż 29% objętości książki. Ze względu na charakter problematyki nie stanowi to obciążenia; przeciwnie, ułatwia jej lepsze zrozumienie i stanowi cenne źródło historyczne. Skorowidz nazwisk ułatwia niekiedy korzystanie z książki. Autor zamieścił także kilkustronicowy „tezaurus”, zawierający objaśnienia kilkadziesiątu pojęć i terminów religijno-kościelnych odnoszących się do Kościoła katolickiego.

Omawiane prace, bogate pod względem informacyjnym, stanowią ważne osiągnięcie badawcze Autora. Z pewnością można oczekiwać jego nowych publikacji, pogłębiających znajomość dramatycznych, a nierzadko męczeńskich, nadal mało znanych dziejów Kościoła katolickiego na terenach pod władzą sowiecką i na Białorusi w ZSRS w ciągu ponad 70 lat jego istnienia.

Roman Dzwonkowski SAC